

מודל גיוס אחר? – המבחן החרדי

סטיוארט כהן, נסים ליאון

אוניברסיטת בר-אילן

מטרת מסמך זה היא לדון בהיתכנותה של תפיסה חדשה ביחס לשאלת גיוסם של גברים חרדים לצה"ל.¹

- בחלקו הראשון יוצגו נתוני יסוד הנוגעים לדחיית גיוסם של חרדים לצה"ל.
- הפרק השני יסקור את הגישה העקרונית של המנהיגות החרדית כלפי הגיוס לצה"ל וידון בהשלכותיה על דפוסי הגיוס בפועל בחברה החרדית.
- הפרק השלישי יסקור את ניסיונות העבר להביא לגיוס חרדים לצה"ל ונעמוד על לקחי ניסיונות אלה.
- בפרק הרביעי יוצגו הלקחים העיקריים מהניסיונות הקודמים לגייס חרדים לשירות בצה"ל.
- הפרק החמישי ינתח סיכויי היישום של ארבעת הסדרי הגיוס החדשים שהוצעו במסמך שהופץ לקראת זימון הסימולציה. בהמשך לכך נציע מודל חילופי המבוסס על שמירת עיקרון גיוס החובה לכלל האוכלוסייה (כולל גברים חרדים) תוך שיכלול מחדש של היחס בין שירות סדיר ושירות מילואים.

1. ההקשר הדמוגרפי – הגידול באוכלוסייה החרדית בישראל

הנחת היסוד של מסמך זה היא שכל דיון באימוץ "מודל גיוס אחר" חייב לקחת בחשבון את השינויים הדמוגרפיים העוברים על החברה היהודית בישראל. מגמות שינויים אלה מצביעות על כך כי מבחינת צה"ל מאגר כוח האדם הנגיש הולך ומצטמק. בין הסיבות הבולטות לדבר היא הגידול המתמיד בשיעור התלמידים הרשומים במוסדות חינוך חרדיים בישראל. מאז שנת 2000 מספרם גדל ב- 58%, וכעת הם מהווים 24.6% של סך כל התלמידים במערכת החינוך היהודית במדינה (351,000 מתוך 1,426,000).² למרות שהסתמנה התמתנות מסוימת בקצב הגידול של הרשומים למוסדות חינוך חרדיים בשנים האחרונות, ניתן להניח כי עד 2020 כמעט 30% מהיהודים בני 18 יהיו בוגרי מערכות בהן ההסתייגות משירות בצה"ל – ולעיתים גם התנגדות חריפה לשירות בצבא - מהווה עקרון מרכזי.

¹ עד כה התפרסמו כמה וכמה ניירות עמדה וחוות דעת בנושא. ראו למשל: שחר אילן, דחיית הגיוס של בחורי ישיבות – הצעת מדיניות, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקר מדיניות, 1999; גדעון ספיר, "גיוס בחורי ישיבות לצה"ל: הצעת מתווה לשיקולים הנורמטיביים הרלוונטיים", פלילים ט' (תשס"א), עמ' 217-254.

² דן בן-דוד (עורך), דו"ח מצב האומה: חברה, כלכלה ומדיניות (מרכז טאוב, ירושלים 2011), עמ' 207.

במקביל, מספר המלש"בים [מועמדים לשירות ביטחון] המקבלים אישור לדחיית שירותם בצה"ל בטענה ש"תורתם אומנותם" הולך וטופח. הסדר זה, שבראשיתו נגע ל- 400 תלמידי ישיבות חרדיות³ התרחב מאוד לאחר הצטרפות המפלגות החרדיות לקואליציה שהקים מנחם בגין ב- 1977 ואשר הפכה מאז לחלק בלתי נפרד מרוב הקואליציות השלטוניות. מספר החרדים מקבלי האישור לדחיית שירות הגיע ל-30,400 איש ב- 1999, ל- 45,000 ב- 2006 ול- 55,000 ב- 2011. היום עומד מחזור דחיית הגיוס החרדי על 7,000 גברים בשנה (כ- 14% מהשנתון הכולל). כבר בשנת 2015 הוא צפוי להגיע לקרוב ל- 9,000. הגידול בהסדר 'תורתם אומנותם' משקף את קצב הגידול הטבעי של האוכלוסייה החרדית הוותיקה (כ- 7% בשנה; בערך פי שלושה ממוצע גידול האוכלוסייה בישראל⁴). לכך יש להוסיף את "הגידול האידיאולוגי", שמתבטא בהצטרפות אוכלוסיות חוזרים בתשובה אל ספסלי הישיבות.⁵

מבחינה כלכלית דחיית הגיוס גזרה על הזרם המרכזי בחברה החרדית חיים במציאות של עוני קבוע. כלכל משפחה חרדית הנמנית על הסדרי חברת הלומדים מתבססת על מערכת מלגות הכוללים הזעומות ועל הכנסת האישה העובדת לרוב בעבודות ששכרן נמוך או שהיקף המשרה אינו מאפשר להרוויח רבות. בכל מקרה אין זה מספק לפרנס משפחה המגדלת, בממוצע, 7.4 ילדים. גם אם בת הזוג עובדת, ואף במקצועות בעלי רמת הכנסה סבירה, עדיין מוצא הגבר החרדי צורך להשלים הכנסותיו על ידי תימרון בין עיסוקים דלי שכר או כאלה הקרובים לא פעם לתחומי הכלכלה השחורה. _בד בבד, ההסדר חיזק כוחה של המנהיגות החרדית. האזרח החרדי בישראל נעשה תלוי יותר ויותר במערכת הפוליטית ובהסדרים אותם השיגו נציגי המפלגות החרדיות. אלה אולי הקנו למגזר פריבילגיות אזרחיות, מוניציפאליות וקהילתיות שונות, אבל רמת ההכנסה של מרבית החרדים עדיין נמוכה מאוד.

2. ההקשר האידיאולוגי – ההתנגדות העקרונית של המנהיגות החרדית לגיוס לצה"ל

המנהיגות החרדית מתנגדת לגיוס תלמידי הישיבות לצבא החובה "מלכתחילה". עמדה עקרונית זו לא השתנתה מאז 1948 וספק אם תשתנה בעתיד הנראה לעין. ניתן להצביע על שני מערכי נימוקים לעמדה זו – נגטיבי ופוזיטיבי.

³ על תולדות דחיית הגיוס ראו אצל מנחם פרידמן, "ואלה תולדות הסטוטוס-קוו: דת ומדינה בישראל", ורדה פילובסקי (עורכת) המעבר מישוב למדינה 1947-1949: רציפות ותמורות, חיפה: אוניברסיטת חיפה, מוסד הרצל לחקר הציונות, 1990, עמ' 79-47; מדינת ישראל, הוועדה לגיבוש ההסדר הראוי בנושא גיוס בני הישיבות, אפריל 2000, (דוח ועדת טל); דפנה ברק-ארז, גיוס בחזרי הישיבות: מפשרה למחלוקת, בתוך: דבורה הכהן ומשה ליסק (עורכים) צומתי הכרעות ופרשיות מפתח בישראל, שדה בוקר: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 2010, עמ' 13-39; יחזקאל כהן, גיוס כהלכה: על שחרור תלמידי ישיבות מצה"ל, ירושלים: תנועת נאמני תורה ועבודה, עמ' 25-40; יעקב לופר, מפנה בחברה החרדית: הכשרה מקצועית ולימודים אקדמיים, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, 2003.

⁴ ראו: משה סיקרון, דמוגרפיה: אוכלוסיית ישראל – מאפיינים ומגמות, ירושלים: כרמל, 2002, עמ' 23-24.

⁵ נעמי מי עמי, גיוס תלמידי ישיבות לצה"ל וחוק דחיית שירות לתלמידי ישיבות שתורתם אומנותם, הכנסת – מרכז המידע והמחקר, 28.2.2007, עמ' 11.

מעריך הנימוקים הנגטיבי מצביע על השירות הצבאי כמעין הכרה דה-יורה במפעל הציוני, דבר שממנו החרדים נרתעים לנוכח המסורת המסויגת מהציונות שעליה הושתתה השקפת עולמם. סיבה נגטיבית נוספת קשורה בתפיסת הצבא כאתר המאיים על אורח החיים הייחודי לחרדים ומצוי מחוץ להישג היד של הפיקוח הרבני.

מעריך הנימוקים הפוזיטיבי מציג את בני התורה החרדים כמי שאחראים למשך לימוד התורה בעם היהודי. מנהיגי החרדים מציגים את לומדי התורה כמי שמשרתים את הקולקטיב הלאומי בדרך רוחנית וכמי שנוטלים אחריות על שיקומה של התרבות הדתית החרדית שאבדה פיזית בשואת יהודי אירופה.

בשנים האחרונות נמצא בצד הנימוקים הנגטיביים והפוזיטיביים מעריך נימוקים מעודכן יותר ברוח התקופה. המנהיגות הפוליטית של החרדים, ואליהם מצטרפת אליטת התקשורת החרדית, מגינים על הסדר תורתו אומנותו בטיעונים של הגנה על המציאות הרב-תרבותית במדינת ישראל. הם מציגים את החרדיות והחרדים בתורת סקטור המחזיק בתרבות דתית נפרדת ונבדלת שעל המדינה להגן על זכויותיה ומסורתה הייחודית.⁶

קיימת אמנם תופעה של גיוס "שבדיעבד", הצומחת בעיקר מלמטה ומתבטאת בהשתלבותם של חרדים בצבא במסגרות מיוחדות (ר' להלן פרק 4). אבל דפוס התנהגות זו עדיין אינו מגובה בצורה פומבית על ידי רבני השורה הראשונה בחברה החרדית בת זמננו ("הגדולים"). למרות הנ יסיונות לפרש ההסכמה הלא-פורמאלית של המנהיגות הרוחנית בעניין זה, כסיבה לאופטימיות, למעשה אין היא מברשת טוב. במבט לעתיד דומה כי הדברים אינם הולכים להשתנות. "גדולים צעירים" דוגמת הרב שמואל אויערבאך או הרב אשר ווייס אינם מברשים על תמורה. אדרבא סביבתם מדווחת על הקשחה מסוימת בעמדות המנהיגות החרדית באשר לשאלת הגיוס.

באופן פרדוקסאלי הנכונות של חסידי חב"ד למסד קשריהם עם צה"ל ולהוביל בצורה מסודרת לתהליך של גיוס "מלכתחילה" עשויה להרחיק עוד יותר את הזרם הליטאי מהצבא. דומה כי אין שינוי של ממש גם בקהילות החסידיות הגדולות – גור, צאנז, בעלז וויז'ניץ, ובמגזר המזרחי של החברה החרדית, בו ליבת קבוצות בני התורה עוברת תהליכי "ליטאיזציה" עמוקים,⁷ תתכן אף הקשחה (בין היתר מתוך

⁶ על דימויי הצבא בעיני החרדים הליטאים ראו למשל: נורית שטדלר, "הצבא בעיני החרדים: חלום, פנטזיה ויצר הרע", סוציולוגיה ישראלית, 6, 1, 2004, עמ' 69-91; על מערך היחסים המורכב שבין המנהיגות לציבור בחברה החרדית ניתן ללמוד מהפער ביחס לשאלות מדיניות. בעוד הציבור החרדי נוטה לאמץ עמדות ניציות, המנהיגות מובילה עמדות היכולות להתפרש כיוניות. על פערי העמדות ראו: יוחנן פרס ואליעזר בן-רפאל, קירבה ומריבה: שסעים בחברה הישראלית, תל-אביב: עם עובד, עמ' 227.

⁷ יעקב לופו, ש"ס דליטא, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, 2003.

חישוב שעמדה זאת תשפר את מעמד ראשי הישיבות הספרדיות הליטאיות בפוליטיקת הזהות הפנים-חרדית).

3. ההקשר ההיסטורי – ניסיונות לגייס חרדים למסגרות מיוחדות

במהלך העשורים האחרונים היו מספר ניסיונות לגייס חלקים מהאוכלוסייה החרדית למסגרות לאומיות, כולל צה"ל. של ושה ניסיונות מעין אלה ראויים לתשומת לב מיוחדת: הנח"ל החרדי; השירות הלאומי; ותוכניות שח"ר.

3.1 הנח"ל החרדי

הנח"ל החרדי הוא הכינוי הפופולארי למסגרת צבאית מיוחדת עבור גברים חרדיים, המתגייסים לשירות סדיר מלא. צה"ל החליט להקים מסגרת כזאת כבר בשנת 1960. לנוכח מיעוט המתנדבים אליה מקרב האוכלוסייה החרדית, היא נסגרה במסגרת הקיצוצים התקציביים שנערכו מיד לאחר מלחמת יום הכיפורים.⁸ כעבור 25 שנה, ב-1999, הסכים ראש אכ"א [אגף כוח אדם] דאז, אלוף יהודה שגב, לשתף פעולה עם כמה דמויות מרכזיות בציבוריות הישראלית שקראו לחידוש היוזמה. ואכן בשנה זאת הוקם 'גדוד 97', 'גדוד נצח יהודה', כמסגרת צבאית כמעט אקסקלוסיבית לאוכלוסייה החרדית. הקמת היחידה הושתתה על עסקה בין החרדים לבין צה"ל. בתמורה להסכמת כמה מהדמויות המרכזיות בעולם התורני החרדי לאפשר גיוסם של צעירים, שהתקשו לנהל אורח חיים של תלמידי ישיבה ('שב' בניקים' בעגה החרדית⁹), הבטיח שגב לעשות את כל הסידורים הנדרשים לספק סביבה מתאימה לאורח החיים של מגויסים אלה: אוכל כשר 'גלאט', הארכת הזמנים הניתנים לתפילות, מסירת שיעורים מפי רבנים מהמגזר החרדי ואיסור על נוכחות נשים בבסיס האימונים או בכל מתקן אחר שבו נמצאים חיילי הגדוד.

במונחים יחסיים, נתוני הגיוס לנח"ל החרדי אכן מצביעים על גידול ניכר בכמות המתגייסים. מספרם הוכפל בין השנים 2000 ו-2007. הוא גדל בעוד 50 אחוז בשנה שלאחר מכן, וב-20 אחוז נוספים בשנים 2009-2010. אף על-פי כן, המספרים עצמם נשארו קטנים וגם היום (2011) נרשמים רק 360 מגויסים למסגרת זאת כל שנה. המחקר מראה כי החברה החרדית ממשיכה להתייחס בביקורתיות ובחשדנות רבה לאלה מבניה המשרתים במסגרת ה'נח"ל החרדי'; הם נחשבים לאנשים שאינם מסוגלים להקדיש את עצמם לייעודו האמיתי של כל גבר יהודי ראוי לשמו – תלמוד תורה. סטיגמה זאת מסבירה

⁸ על ניסיון כושל זה, ראו מנחם פרידמן, "על גיוס בחורי הישיבות", בתוך גיוס כהלכה (נאמני תורה ועבודה – הקיבוץ הדתי, ירושלים תשנ"ג), עמוד 273.

⁹ "שב' בניק' הוא כינוי פנים-חרדי מתייג למי שסטה בגיל מוקדם מדרך חברת הלומדים וממוקם בשולי החברה החרדית. יהיו מי שיאמרו כי המדובר בראשי תיבות – "שמח בחור בבחרותך". ואולם הכינוי הזה נושא בתוכו תג בעל משמעות אוריינטליסטית עמוקה. המונח שב' בניק מצטלצל עם המילה הערבית "שבאב", ובכך כמו רומז אם על המקורות האתניים של קבוצה זו ואם על ההשוואה המתבקשת ביחס למי שנקלעים אל חבורות "השבאב" החרדי.

את הקשיים שהם – ולפעמים גם אחיהם ואחיותיהם – נתקלים בהם בעת חיפוש 'שידוך' הולם בתוך החברה.¹⁰ זאת ועוד: קיימות עדויות שמסגרת זאת תורמת אף פחות לשילובם של המשרתים בה בצה"ל עצמו. כפי שהעיד מי שהיה בעבר מפקד יחידת קצין קבילות החיילים, עצם ההקפדה על שמירת הצביון המיוחד של הנח"ל החרדי מרחיק ממנו חיילים מרקע אחר. "המסקנה המפתיעה ... שאליה הגעתי היא כי השוויון גורם לקיטוב."¹¹

3.2 שרות לאומי

הרעיון ששירות לאומי/אזרחי יכול לשמש כתחליף לשירות צבאי – גם במדינה המקיימת גיוס חובה לצבא – איננו חדש, וגם אינו בגדר המצאה ישראלית.¹² רעיון זה עמד בבסיסו של חוק שירות לאומי תשכ"ג-1953. החוק חייב כל בת דתייה שקיבלה פטור מגיוס לצה"ל לשרת שירות לאומי, שהוגדר כ"שירות בעבודה חקלאית או בהכשרה חקלאית, אם בישוב חקלאי דתי או במוסד חקלאי דתי; שירות עבודה למען צבא הגנה לישראל, או שירות עבודה אחר למען בטחון המדינה; שירות במחנה עולים במעברה או במוסד לחינוך לסעד או לטיפול רפואי; שירות עבודה במוסד אחר של המדינה שנקבע על ידי השר." חוק השרות הלאומי עורר התנגדות כה עזה בקרב הציבור החרדי ומנהיגיו, עד כי מעולם לא הוחל על נערות חרדיות. גם לגבי אוכלוסיות דתיות אחרות סעיפיו נשארו בגדר המלצה בלבד ולא הותקנו תקנות לביצועם.¹³ אווירה זאת מנעה כל יוזמה להחיל את השירות הלאומי כתחליף לשירות הצבאי על גברים חרדיים במשך שנים רבות.

הזרז להפשרת מצב קיפאון זה ניתן ב-1998. בג"ץ, שעד אז סירב להתערב בנושא אי-גיוס גברים חרדים לצה"ל, קבע כי קיים פסול בנוהל הקיים, לפיו שר הביטחון, לבדו, קובע בצורה גורפת הענקת אישור לדחיית שירות צבאי לאוכלוסייה כה גדולה. הכרעות מסוג זה, קבע השופט אהרון ברק, נשיא בית המשפט העליון דאז, ומי שחיבר את פסק הדין, צריכות להתקבל על ידי הכנסת.¹⁴ בנוסף, קבע בית המשפט לוח זמנים להסדרת הנושא. הוא העניק לממשלה שנה אחת על מנת לעגנו בחוק שיוגש לכנסת

¹⁰ יוחאי, חקק, מאהלה של תורה למאהל טירונים: מפגש בין מודלים תרבותיים, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, 2003; זאב דרורי, בין אמונה לצבא: גדוד הנח"ל החרדי – סיכונים וסיכויים, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, 2005.

¹¹ אל"מ (מיל') שמיל פלג, "זכויות הדת במסגרת שירותו של חייל חרדי בצה"ל", מערכות 409-410 (דצמבר 2006), עמ' 105.

¹² Donald J. Eberly & Reuven Gal, *Service Without Guns* (Lanham: Pick, 2006).

¹³ בשנת 1979 נוסף לגרסה המקורית של החוק סעיף נוסף הקובע "ביצועו של חוק זה לא יחל, אלא לאחר שהממשלה תחליט על כך". החלטה כזו לא נתקבלה מעולם, מטעמים פוליטיים, ולכן החוק אינו מיושם עד היום. כל הצעירים העושים שירות לאומי/אזרחי (לרב, בנות מהמגזר הדתי-לאומי) נקראים "מתנדבים".

¹⁴ "מסקנתנו הינה, כי על פי המצב כיום, שר הביטחון מפעיל את סמכותו, בעניין דחיית השירות של בחורי ישיבה ש'תורתם אומנותם', על פי הכרעה עקרונית שהסמכות לקביעתה היא בידי הכנסת. הפעלת סמכות זו, במתכונת זו, היא איפוא, שלא כדיון." בג"ץ 3267/97 רובינשטיין ואח' נגד שר הביטחון, מיום כ' בכסלו התשנ"ט (9.12.98). על המניעים של החלטה זאת ר' Amichai Cohen & Stuart Cohen, *Israel's National Security Law: political dynamics and historical development* (Routledge: London 2011), p. 152.

כהסדר ראוי. לאחר השתהות קצרה, שנגרמה בעיקר עקב מערכת הבחירות הכלליות באותה שנה, מינה ראש הממשלה הנבחר אהוד ברק באוגוסט 1999 ועדה ציבורית בראשות שופט בית המשפט העליון בדימוס צבי טל, עם מנדט "לגיבוש ההסדר הראוי בנושא גיוס בני ישיבות".

חברי ועדת השופט טל הגישו את הדו"ח שלהם באפריל 2000. הם ניסו ככל האפשר להיות יצירתיים. חברי הוועדה לא ראו כל טעם בהגשת ההמלצות סתמיות להידוק הפיקוח המשטרתי והצבאי על רבבות הגברים החרדים האמורים להקדיש את כל זמנם ומרצם לתלמוד תורה. כפי שהודו, המלצות מסוג זה הוגשו פעמים רבות בעבר, וכולן הוכחו כבלתי-ניתנות ליישום.¹⁵ נקודת המוצא של חברי ועדת טל הייתה, על כן, כי "לא ניתן לכפות שירות [צבאי] על אוכלוסייה שלמה, המצהירה שהיא מוכנה למלא את בתי הסוהר ובלבד שלא יכפה עליה השירות... גם אם היה נעשה ניסיון לכפות שירות צבאי... ניסיון כזה היה נכשל, וגם שירותם של אותם יחידים, יהא מספרם אשר יהא, שיתפסו וישרתו, שירותם יהא יקר מאוד מבחינה כלכלית, וחסר תועלת ממשית." ¹⁶ במקום זאת, הציעה הוועדה פתיחת חלופות ונתיבים שונים, הן לשירות צבאי חלקי או מלא (דוגמת הנח"ל החרדי), והן למסלולים אחרים שגברים חרדיים יוכלו לבחור מביניהם בגיל 24, לאחר 'שנת הכרעה'.

קריאת דו"ח טל אינה משאירה ספק שרוב חברי הוועדה היו בדעה שהמתכונת המבוקשת ביותר מבין המסלולים המוצעים תהיה 'שירות אזרחי', גם אם יידרש מי שבחר במסלול זה לשרת יותר זמן מאשר חברו שבחר בשירות צבאי (שנה אחת לעומת ארבעה חודשים). ההנחה הייתה שמספר גדול של גברים חרדיים המעוניינים לצאת לשוק העבודה במקום להמשיך וללמוד בישיבות, יעדיפו לעשות כך במסגרת מסלול המסוגל להציע להם כמה תמריצים: מגוון משימות (חלקן בפיקוח עמותות פרטיות ולא גופים ממשלתיים); גמישות מבחינת שעות העבודה (דבר שאמור היה לאפשר להם להתפרנס מעבודה נוספת במהלך שנת השירות) והעסקה בתוך הקהילה החרדית עצמה. על מנת להבטיח את ההצלחה, הייתה דרושה - לדעת חברי הוועדה - הקמת מנגנון ממשלתי שיפקח על ביצוע השירות האזרחי וידאג לשיבוצם של כל אלה שיבחרו להצטרף אליו. אולם ברגע שימולא תנאי זה, סברו חברי הוועדה, ניתן יהיה לבלום את גידול מספר החרדים המקבלים אישור לדחיית שירותם, ובמקום זאת לראות כמויות גדולות יותר נכנסות לשוק העבודה האזרחי.

¹⁵ הוועדה הראשונה הייתה בראשות חבר הכנסת מנחם הכהן (1986). מקץ שנתיים ימים הגישה הוועדה את מסקנותיה. בין ההמלצות בלטה ההצעה להקים מעין "עתודה תורנית" של תלמידי הישיבות. במסגרתה יוכלו ללמוד דחויי גיוס עד גיל 24, לעמוד בבחינות 1-200 התלמידים המצטיינים יקבלו פטור מלא משירות צבאי ויורשו להמשיך בלימודיהם. היתר יגויסו לשירות של שנה בלבד ולאחריו ישובצו במערך המילואים. ועדה שנייה שהוקמה הייתה בראשות העוזר לשר הביטחון חיים ישראלי (1992). זו התמקדה בין היתר בפיקוח על מגנוני דחיית השירות ובעיקר ההקפדה על אי השתלבותם של דחויי הגיוס בשוק התעסוקה כל עוד לא שירתו בצבא או השיגו פטור. בין ההמלצות העיקריות נתבעו ראשי הישיבות לפקח על תלמידיהם שלא יעבדו ולקבוע הליך מסודר לביטול ההכרה בישיבה אשר אינה ממלאת את תנאי ההסדר.

תקוות אלה לא מומשו כלל. למרות אימוץ מסקנות ועדת טל ע ל ידי הכנסת באפריל 2002 (ברוב של 51 נגד 41) והארכת תוקף החוק בעוד חמש שנים ב- 2007, ולמרות הקמת מנהלת שירות אזרחי-לאומי במשרד ראש הממשלה בסוף שנת 2007, לא התהפכה כלל מגמת הגידול במספר הגברים החרדים המקבלים אישור לדחות שירותם בטענת 'תורתם אומנותם'. לפי דו"ח שפורסם באפריל 2010 (עשר שנים לאחר הגשת דו"ח טל) מספרם אף גדל בכ- 70 אחוזים והגיע ל-55,000. במשך כל התקופה הזאת רק כ-4,000 גברים חרדים בני 22-23 ניצלו את האפשרות לצאת מהשיבות ל'שנת הכרעה', ומתוכם רק כרבע בחרו במסלול של שירות אזרחי. נוסף על כך, רובם שירתו במסגרות עמותות שפעלו ללא פיקוח ושימשו (לפי החשד) כצינורות להעברת תקציבים ממשלתיים לגופים חרדיים התומכים, למעשה, בהמשך בידולה של החברה החרדית.¹⁷

הדעות חלוקות לגבי האחראים למצב זה. מבחינת החברה החרדית, ייתכן והמונח "שנת הכרעה" לא היה מוצלח. הוא משקף רצון הפוליטי מצד החברה הכללית בישראל בהכרעה כאן ועכשיו, אך במידה רבה מחטיא את רוחה של השינוי המתון העובר על החברה החרדית בישראל (ר' להלן) המחייב הסתכלות גמישה יותר. מבחינה זאת אולי עדיף היה להשתמש במושגים כגון "טווח הכרעה" או "מרחב הכרעה". אבל להסבר זה לא-יישום המלצות ועדת טל ניתן להוסיף סיבות אחרות. השופט טל עצמו האשים בעיקר את הממשלה שלא הזדרזה להקים את מנהלת השירות האזרחי, וגם לאחר שתוקנה שגיאה זאת אפשרה הפיכתה ל'פרס' קואליציוני ובכך פגעה בעצמאותה.¹⁸ בית המשפט העליון, שנדרש גם הוא לנושא עוד בשנת 2005, תלה את הקולר במגמות ההסתגרות של הציבור החרדי ובהרגל שלא להתגייס. למעשה, קשה היה להבחין בהבדל בין חוסר ההתלהבות של הציבור החרדי לרעיון השירות הלאומי לבין התנגדותו העקרונית לשירות צבאי. כפי שציין השופט חשין (ששימש כמשנה לנשיא בית המשפט העליון): "לא שמענו כי בני הישיבות צבאו על פתח השירות האזרחי, הקישו על הדלת אך לא נענו. ואני נוטל היתר לעצמי להניח שבני הישיבות בהמוניהם לא יזמו כלל פניה להפעלתו של השירות האזרחי". מגמה זאת יכולה להשתנות, הוא סבר, רק בעקבות קיום דיאלוג אמיתי, יסודי וממושך בין נציגי הממשלה והציבור הלא חרדי עם מנהיגי הקהילה החרדית.¹⁹

3.3 שח"ר (שירות חרדי [במסלול טכנולוגי])

בהעדר יוזמה מטעם הממשלה ו/או הכנסת, החליט צה"ל לנסות לפתח דיאלוג מעין זה בכוחות עצמו. הצעדים הראשוניים ננקטו בסוף שנת 2007 על-ידי תא"ל ניסים ברדה, ששימש כרח"ט תומק"א (ראש

¹⁷ הדו"ח פורסם ב: <http://cafe.themarker.com/post/153601>

¹⁸ במסגרת ההסכם הקואליציוני שנחתם עם הקמת ממשלת נתניהו בשנת 2009 הועברה סמכויות מנהלת השירות הלאומי למשרד המדע והטכנולוגיה שבראשו עומד השר דניאל הרשקוביץ ממפלגת "הבית הלאומי". בעקבות צעד זה התפטר ד"ר ראובן גל, שעמד בראש מנהלת השירות הלאומי.

¹⁹ בג"ץ 247/02 התנועה לאיכות השלטון ואחרים נגד הכנסת, שר הביטחון והיועץ המשפטי לממשלה, 11.12.2005, פסקה 45; <http://elyon1.court.gov.il/Files/02/270/064/a22/02064270.a22.HTM>

חטיבת תכנון כוח אדם ומקורות באגף כוח האדם של צה"ל). הלה המליץ בפני מפקד חיל האוויר אלוף אליעזר שקדי, להקים מתכונת שירות צבאי חדשה בחיל האוויר עבור מספר מצומצם של גברים מבוגרים יחסית מתוך האוכלוסייה החרדית. שקדי נרתם למשימה, ובסיוע רב חיל האוויר, הרב משה ראב"ד, יזם השקת פרויקט בשם 'שירות חרדים לחיל האוויר' ('שח"ר כחול').

הרציונל שעמד מאחורי תוכנית שח"ר כחול סוכם בראיון אישי שהעניק רס"ן ארקדי בנצ'יק, ראש מדור שילוב חרדים באגף כוח אדם.²⁰ לדבריו, "שח"ר כחול אמור היה לעמוד על שלש רגליים. ראשית, המיזם לא נועד לפתוח במלחמה עם החברה החרדית אלא לפעול בתוכה ומתוכה. בשל כך למיזם מגיעים צעירים לאחר תקופת לימודים בטווח הגילאים 21 עד 29. שנית, המיזם אינו מנסה לשמש ככור היתוך ישראלי עבור החברה החרדית. "אם צעיר חרדי מתגייס דרך שח"ר "טען רס"ן בנצ'יק" ובעקבות השירות הופך את כיפתו לסרוגה או מסיר את כיפתו אני רואה בכך כישלון של המיזם. כשלון שיכול להכשיל את המיזם כולו."²¹ ושלישית: מכיוון שהצעיר החרדי מגיע למיזם כבסיס לבניית תעסוקה ראויה עבורו ועבור משפחתו חייבים ליצור מסלולי שירות, שבסופם ייצא הצעיר החרדי כבעל מקצוע אזרחי.

תוכנית שח"ר כחול זכתה להצלחה מרשימה. לפי נתוני צה"ל, מספר מחזורי הגיוס השנתיים גדל פי ארבעה בין 2007 ו-2010, ומספר המגויסים הכולל בשנים אלה בכל מסלולי שח"ר הסתכם ב- 1,461 חיילים.²² דו"ח שהוגש למפקד חיל האוויר לקראת 2010 ציין שמשך השירות של המגויסים נע בין 36-16 חודשים (ממוצע שנתיים שירות). בתקופות אלה הם הוסמכו המשרתים ב-14 מקצועות שונים, בעיקר במערך הטכני ובמערך התוכנה. הם שובצו בתשעה בסיסים שונים ברחבי המדינה בקבוצות של בין 12 ל-44 חיילים, בהם קיבלו גם הכשרה אזרחית לקראת שחרור והשתתפו בקורסים לאיתור מקומות עבודה. אחוז הנשירה מהמסגרת היה נמוך במיוחד. המדובר היה באחוז אחד בממוצע במחזור לעומת ממוצע כלל-חילי של כשלושה אחוזים. וכבר נרשמו שני בוגרי שח"ר כחול לקורס קצינים. לאור ההצלחה החליטו גם מפקדי חיל הים, אמ"ן, אגף התקשוב ואט"ל להקים מסגרות דומות.

הישגיה הבולטים של מסגרת שח"ר אינם יכולים להסתיר את מגבלותיה. ראשית, וכפי שהודו יוזמי התוכנית בחיל האוויר, רק מיעוט מבין המגויסים למסגרת זאת באו מליבת חברת הלומדים. לכן, לא ניתן לפרש את הקמת שח"ר כחול והרחבתה כסימן לשינוי עמדת ההתנגדות הבסיסית והאידיאולוגית בחברה זאת לשירות צבאי. אדרבא, קיימות עדויות שתגובת חלק מההנהגה החרדית למיזם זה התבטאה בהתקפה חריפה במיוחד על צה"ל ומפקדי תוכניות שח"ר המכונים "ציידי נפשות". בשנת 2011 הופצה בעולם

²⁰ מצוטט אצל אל"מ צביקה פייקאיון, "גיוס המגזר החרדי לצה"ל" (עבודת גמר, הוגשה למכללה לביטחון לאומי, 2010). המחבר קיים מספר רב של רעיונות עומק בנושא "שח"ר כחול". חיבורו מכיל התייחסויות גם למקורות ראשוניים נוספים.

²¹ שם

²² גיא גרימלנד, "החיילים החרדים של יחידת 8200", *The Marker*, 7.10.2011, עמ' 20.

החרדי חוברת תחת הכותרת *חרדים לעתיד*, המזהירה נגד מגמת צה"ל "לנעוץ חרב בבית המדרש ולקעקע את יסודות הדת".²³ אמנם יהיו מי שיטענו כי דווקא המתקפה הזאת מלמדת על ההצלחה של התוכנית, ואולם יכול והדבר כבר מסמן את חזית ההתגבשות של האידיאולוגיה החרדית השמרנית ביחס לתוכניות גיוס רחבות יותר. ההתנגדות מזכירה לנו כי בסופו של דבר המנהיגות החרדית ממשיכה בהתנגדות החרפה לכל שיתוף פעולה עם גיוס ש מלכתחילה. כלומר, ניתן לראות בגיוס לתוכניות שח"ר הוכחה לעומק המשבר הכלכלי העובר על חלקים מהחברה החרדית, ועל נכונות פרגמטית – עדיין של מיעוט בתוך החברה – לנצל את ההזדמנות שמציעות תוכניות אלה לרכוש מקצוע המבוקש גם בשוק האזרחי.²⁴

מגבלה נוספת היא מחירו הגבוה של המיזם. חיל האוויר החליט לוותר על ניסיון להפוך את המתגייס החרדי לחייל סטנדרטי. במקום זאת הוא מ שקיע מאמצים רבים בהקמת מסגרת שתענה על צרכיו המיוחדים של החייל החרדי. המצטרף לשח"ר כחול אינו רק נהנה מאותם תנאי שירות הניתנים למתנדבי גדוד נצה יהודה: א וכל כשר למהדרין, מתן זמן לשיעורים, וסביבת שירות חד-מינית. הוא גם מוזמן להשתתף במכינה לשירות טרם גיוסו ובקורס הכנה לאזרחות לקראת סיום השירות. לעלויות אלה יש להוסיף תשלומי פרט. סקר המשתתפים במיזם הראה שהגיל הממוצע בעת הגיוס היה 24. בהתחשב בנורמות בחברה החרדית אין פלא אם כן ש- 65% אחוזים מהמתגייסים היו כבר נשואים ו- 55% אבות לילדים. אי-לכך, רובם היו זכאים לשכר חודשי של כמעט 4,000 ₪ לחודש וקיבלו אישור לחזור לבתיהם כמעט כל ערב.²⁵

צירוף שתי מגבלות אלה מסביר מדוע גם תומכיו הנלהבים ביותר של שח"ר כחול אינם מתייחסים אליו כפתרון מושלם היכול להקיף את כל האוכלוסייה החרדית, או אפילו את רובה. לכל היותר, הם מדברים על תקינה מקסימלית של כ-1000 מגויסים בשנה, יעד שהם מקוים להשיג בתוך עשור.²⁶

4. לקחי העבר

להערכתנו, ניתן ללמוד ארבעה לקחים עיקריים מניסיונות העבר לשלב קבוצות חרדיות בתוך צה"ל.

²³ מצוטט שם, עמ' 22.

²⁴ לפי פייקאיון, "גיוס המגזר החרדי לצה"ל", עמ' 172, כ-50% ממשתתפי הפרוייקט באו מהמגזר החרדי המזרחי, 35% מהפלג הליטאי שבחברה החרדית האשכנזית, ו-15% מהפלג החסידי.

²⁵ יחד עם זאת, חשוב לציין שמאז 2011 תשלומים אלה אינם על חשבון תקציבו הרגיל של הצבא. בעקבות החלטת הממשלה לעודד גיוס חרדים לצה"ל, נחתם הסכם בין משרד הביטחון ומשרד האוצר לפיו מקבל צה"ל 5,370 ₪ עבור כל חייל חרדי, לכיסוי ההוצאות הכרוכות בתנאי שירותו. מאידך, ברור שתקציב זה מוגבל. יעדי הגיוס של הממשלה, בכל מסלולי השירות, הם לא יותר מאשר 2,400 חרדים בשנה.

²⁶ פייקאיון, "גיוס המגזר החרדי לצה"ל", עמ' 177.

4.1 מגבלת התובענות - סיכויי ההצלחה של כל ניסיון לעודד גיוס חרדים לשרת יהיו תלויים, בראש וראשונה, בהכרה בצרכים המיוחדים של מגזר זה. החרדים באים מסביבה תובענית במיוחד, בפרט בכל הקשור לאורח החיים, וצה"ל לא יוכל לקלוט אותם מבלי להגמיש את ה"תובענות" שלו.²⁷ רשויות הצבא יצטרכו גם בעתיד להמשיך ולהתחשב בהשקפת העולם של החרדי המתגייס, בנורמות ההתנהגות להן הוא הורגל, ובלחצים החברתיים המופעלים עליו, במיוחד אם הוא כבר נשוי ואב לילדים. פירושו המעשי של התחשבות זאת הוא המשך גיוסם של חרדים במסגרות מיוחדות המוקמות על מנת לספק את צורכיהם.

ללקח זה השלכות על האפשרות לגייס מספר גדול (יחסית) של חרדים. בעבר, עד כה המגע של הצבא עם המגזר החרדי הסתכם בגיוס קבוצות קטנות למסלולים צרים הזוכים לליווי אינטנסיבי. מצב זה איפשר עד כה פיקוח על המתגייסים, בין היתר גם מטעם ההנהגה החרדית. הוא גם איפשר מתן תנאים אופטימאליים התואמים את ייחודם התרבותי של המתגייסים. מנגד, גיוס המוני יקשה מאוד על המשך קיומן של מסגרות אלה ודומיהן. ללא גידול ניכר בתקציב הביטחון, יתקשה צה"ל להרחיב במידה מספקת מסגרות שעלותן גבוהה – במיוחד לאור העובדה שלא ניתן יהיה לדרוש ממשפחות חרדיות להשתתף בהוצאות הכרוכות בקיומן כפי שעושות, למשל, משפחות תלמידים מהמגזר הדתי-לאומי שבניהם משרתים בישיבות "הסדר". למעשה כל משבר מאקרו-כלכלי ודרישות לקיצוץ מסיבי בתקציב הביטחון יקשה על אפשרויות הגיוס המרופד לו זוכים החרדים עד כה בצה"ל או לכל הפחות ייכנס למשא ומתן אינטנסיבי יותר על התנאים לגיוס.

4.2 מגבלות המגדר - הלקח הברור השני הוא שכל הסדר גיוס עבור החרדים יהיה מותנה במגבלות מגדריות ברורות. המגדר הוא אחד הגבולות הקשיחים של החברה החרדית ואחד מקווי ההגנה העיקריים של האידיאולוגיה החרדית ביחס ללחצי השינוי המופעלים עליה מצד החברה הכללית והמציאות המודרנית. פריצת הגבול המגדרית מנקודת המבט החרדית היא בגדר קריסה מוחלטת.

תוצאה ברורה אחת של השקפה זאת היא שבחברה החרדית אוכלוסיית המועמדים לשירות צבאי תורכב תמיד ממין זכר בלבד. החרדים דרשו פטור משירות לנשים כבר בראשית ימי המדינה ואין ספק שעבורם ימשיך נושא זה להיות בגדר "ייהרג ובל יעבור" גם בעתיד.

במקביל, ימשיכו החרדים לדרוש הקפדה על ההפרדה המוחלטת בין גברים ממגזר זה לבין נשים בזמן שירותם. אי-לכך, לא ניתן יהיה לשבץ חרדים ביחידות לצד חיילות, ואף לא למנות קצינה כמפקדת על

²⁷ על משמעותו הסוציולוגי של המונח "תובענות" ר'

יחידה בה הם משרתים. דרישות מסוג זה מצד חיילים מרקע דתי-לאומי כבר גרמו למתחים בתוך צה"ל ואף חייבו את רשויות הצבא לערוך שינויים אירגוניים ("הש ילוב הראוי"). כניסת מספר רב יחסית של חרדים לצבא עם דרישות דומות יכולה לגרום לתגובות-נגד, ובתוכן אף "ברייחת" נשים משירות. במצב זה, עשוי צה"ל למצוא שהרווח שלו מגיוס חרדים יצא בהפסדו כוח אדם נשי איכותי בכמויות משמעותיות.

4.3 מגבלת התמורות - הלקח השלישי מניסיונות העבר הוא שסיכויי הגיוס של חרדים תלויים במידה

גדולה מאוד בשינויים המתרחשים בתוך מגזר זה. בעשור האחרון, במיוחד, התרחקה החברה החרדית מתיאורה כ"חברת לומדים". למרות העליונות המוחלטת הנשמרת לתלמוד תורה באתוס החרדי, לחצים כלכליים (בעיקר) הביאו לכך שניתן לזהות כמות הולכת וגדלה של קבוצות בתוך חברה זאת המאמצות דפוס של "חברה הקובעת עתים לתורה", ואינה מתבדלת לגמרי מכל עיסוק אחר.²⁸ כתוצאה מכך, לקטגוריות הישנות של זהות חרדית – כגון החלוקה ההיסטורית בין "חסידים" ו"מתנגדים" (ליטאים) והחלוקה החדשה יותר בין "אשכנזים" ו"מזרחיים" – נוספו קטגוריות חדשות. דוגמה בולטת לכך היא החלוקה האתנו-סוציולוגית בין "מודרנים" ל"סגורים", בין "מצומצמים" ל"פתוחים". הראשונים מוצאים עצמם בתוך נתיב של שינוי במסורת החיים החרדית, המוצא ביטוי בכך שהגברים היוצאים לעבוד, הנשים הרוכשות השכלה אקדמית, והילדים והנערים משולבים במסגרות של ישיבות תיכוניות עיוניות וסלקטיביות. לעומתם, "הסגורים" דבקים באידיאולוגיה של חברת הלומדים ומבקשים לבדל עצמם מ"המודרנים", הן באמצעות ניוד לאזורי מגורים מסוימים והן באמצעים מסורתיים ודיפרנציאליים יותר כמוסדות חינוך סלקטיביים ומנגנוני שארות. ניסיון החברה הציונית דתית מלמד כי מערכות החינוך התורניות מתבססות על האדוקים, סוכני האידיאולוגיה השמרנית, ומכאן כי יכול ונמצא תמורות בנוסח התפתחותו של מעמד בינוני חרדי ואולם זה ירצה לבנות את זהותו החרדית ביחס לעולם התורני "הסגור" ממנו בא או שאליו ישלח את ילדיו ללמוד ולרכוש זהות.

ככלל, אנו סוברים כי אין להגזים במימדי תופעת השינוי בחברה החרדית. לכל היותר מדובר ב"מפנה"; בוודאי לא בתנועה "מהפכנית", וקל וחומר לא בתמורה אידיאולוגית. כך למשל לא נמצא כי המפנה מובל בידי תנועה אידיאולוגית, לא של רבנים ולא של יחידים וארגונים. אם כך היה ספק אם ניתן היה להובילו. מנגד, יותר נכון לתאר את "המפנה" המתרחש בחברה החרדית כטראנספורמציה חברתית מתונה המחפשת אחר נקודות איזון במציאות הקיימת. הגופים החרדיים המעורבים במגמת המפנה מוצאים עצמם תדיר מתמודדים מול אילוצי המערכות הממסדיות על מגבלות המשאבים שלהן ומצד שני מול הכוחות

²⁸ יעקב לופו, מפנה בחברה החרדית.

השמרניים בחברה החשדנים כלפי כל חידוש ואפשרות של שינוי.²⁹ יחד עם זאת, ממדי המפנה גדולים מספיק להביא לשינויים מסוימים ביחסי הכוחות הפוליטיים בתוך החברה וליצירת תת-זהויות נוספות.³⁰

4.4 – חיזוק סטריאוטיפים פנימיים - הניסיון הקיים מלמד כי הגיוס לצבא במסגרות חרדיות הומוגניות תורם לשני תהליכים בולטים הנקשרים בשאלות של שייכות וזהות. האחד – הפיכת החרדיות מסמן חיצוני או פנימי של קיום אידיאולוגי המפוצל בין קבוצות שונות וקהילות מגוונות לזהות אחת מגובשת, שסביבה יכולה להתפתח פוליטיקה של זהות, המופנית כנגד העולם החיצוני הכללי.³¹ מצד שני, הגיוס יכול גם להביא לחיזוק סטריאוטיפים חברתיים, פוליטיים ואתניים קיימים. דוגמה לדבר אפשר למצוא במחקרו של יוחאי חקק המתאר כיצד החלוקה האתנית בין ספרדים לאשכנזים בחברה החרדית משמשת מקור לפיתוח פרשנות סטריאוטיפית ואף גזענית בדבר המציאות הסובבת את הטירונים החרדיים.

קיימת דרך נוספת בה יכול השירות הצבאי לשמש כגורם המשעתק פערים חברתיים במקום לתרום לאיחויים. מסגרות הגיוס הקיימות לחרדים גוררות עמן שני דימויים שונים במהותם. האחד הוא הדימוי האליטיסטי של מסגרות מקצועיות כשח"ר כחול; השני הוא הדימוי הנחשל של יחידות שדה כנח"ל החרדי. כך לדוגמה מתאר אהרון רוז, צעיר, חסיד בעלז בעברו, את הדברים במאמרו "החרדים: כתב הגנה": "אף שכותב שורות אלו שירת כלוחם ביחידה זו, ואין לא עניין לזרוק אבן לבאר שממנה הוא שותה, האמת היא שבקרב יותר מאלף בוגרים ששירתו בנח"ל החרדי במשך שש שנות קיומו, היו רק עשרות בודדות אשר באו ממרכז הכובד של החרדיות. הרוב המוחץ של המתגייסים מגיע מהפריפריה של החרדיות" חבדניקים וחסידים ברסלב, חוזרים בתשובה וכדומה".³² ריבוי מסגרות כגון שח"ר יכול רק להגביר מגמות פיצול אלה, ולהביא למצב בו ההתגייסות החרדית תתארגן סביב שתי מגמות שונות. ה"פריפריה חרדיות" יגויסו ליחידות השדה וימשיכו לסבול מתדמית של נכשלים; לעומתם בני הליבה החרדית, המורכבת מקהילות חסידיות ותיקות וקהילות הישיבות הליטאיות, ישובצו במחוזות השירות הצבאי היוקרתי, המניב יתרונות בעולם התעסוקה המובדל.

5. ישום - חלופות אפשריות

בדו"ח שהוגש לממשלה ב- אפריל 2000 על-ידי "הועדה לגיבוש ההסדר הראוי בנושא גיוס בני ישיבות" בראשות השופט טל, נידונו בהרחבה מספר חלופות אפשריות למצב הקיים. אולם דו"ח זה התייחס לכל

²⁹ לדוגמה מורחבת ראו: מרלין וניג, הקולנוע החרדי, תל-אביב: רסלינג, 2011.

³⁰ בהקשר זה ראו למשל נורית שטדלר, "להתפרנס או לחכות לנס: המלכוד החרדי והשתקפותו ביחסי תורה ועבודה", בתוך: עמנואל סיון וקימי קפלן (עורכים) חרדים ישראלים – השתלבות בלא טמיעה?, ירושלים: מכון ון ליר, 2003, עמ' 55-52, וכן: בנימין בראון, לקראת דמוקרטיזציה במנהיגות החרדית? דוקטרינת דעת תורה במפנה המאות העשרים והעשרים ואחת, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2011.

³¹ חקק, מאוהלה של תורה.

³² אהרון רוז, "החרדים: כתב הגנה", תכלת, סתיו, תשס"ז, עמ' 45.

חלופה כהסדר שיחול על המגזר החרדי בלבד. נקודת המוצא של הנייר הנוכחי הוא שונה בכך שהוא מאמץ פרספקטיבה כללית יותר. הוא מתייחס לכל אחד מארבעת החלופות שהוצעו בהזמנה לסימולציה כהסדר גיוס שיחול על כלל החברה הישראלית, ובוחר את השפעתם האפשרית על המגזר באופן פרטני.

הבחינה תעשה משתי נקודות מבט. הראשונה (ה'פנים-חרדית') תתייחס לתגובות האפשריות לכל חלופה על-ידי הקהילה החרדית; נקודת המבט השנייה (ה'חיצונית') תתמקד בתגובות המערכת הצבאית. הצגת שתי נקודות המבט תסתמך הן על העדויות והערכות שהוצגו בדו"ח ועדת טל והן על הלקחים שהוסקו מהניסיונות הקודמים לשלב חרדים במסגרות לאומיות. בסוף נייר העבודה יוצג מודל נוסף שלדעתנו עונה על כמה מהבעיות שזוהו אם כי לא פותרן בצורה מוחלטת.

5.1 ביטול גיוס חובה

כל חיילי צה"ל יהיו מתנדבים, המקבלים שכר עבור שירותם. לצה"ל תישמר הזכות לסרב לגייס לשורותיו כל מועמד(ת) שאינו עומד בתנאי קבלה קבועים או מי שאנו מוכן להתחייב להתנהג בהתאם לנורמות שנקבעו בצבא.

הערכת תוצאה פנימית

מבחינת החברה החרדית, היתרון הבולט ביותר של חלופה זאת (שלא נידונה על-ידי ועדת טל) תהיה שהיא מסירה את המגבלה הקיימת היום על הצטרפותם של צעירים שלא התגייסו לשוק העבודה. ייתכן כי מספר מנהיגים רוחניים בחברה יתנגדו לכך מכיוון שיבינו את הסכנה להגמוניה הכמעט מוחלטת שלהם בחברה החרדית, באמצעות שליטתם על לומדי התורה ועל החברה החרדית כולה. זאת מאחר שהנגישות החופשית אל שוק העבודה בהכרח תקטין את מספר התלמידים שיעדיפו להקדיש את כל זמנם ומרצם לתלמוד תורה ותחליש את כוח "שומרי הסף" של הישיבות. מאידך גיסא, יש לקוות (ואולי אפילו מותר להניח) כי לטווח רחוק, רוב המנהיגות החרדית יקבל בברכה את הסרת האיום של פיקוח ממשלת ישראל (באמצעות משרד הביטחון) על הנעשה בישיבות ואף את האפשרות לרכז בישיבות רק אותם תלמידים המסוגלים לעמול בתורה, ומעוניינים לעשות כך. יתירה מזו, המנהיגות החרדית בוודאי מודעת לעוניה של חברה זו ויש להניח כי לא תתנגד לפתרון המאפשר חוקית את עבודת הגברים.

הערכת התוצאות ה'חיצוניות'

מתן אפשרות חופשית לחרדים, צעירים כמבוגרים, להשתלב בשוק העבודה, בוודאי ישפיע בצורה משמעותית על המשק הישראלי הכללי. לפי הערכה גסה, התפתחות זאת תגדיל את כוח העבודה בישראל ב-10%, לפחות, ובכך תתרום לגידול מקביל בתל"ג ובהכנסות הממשלה ממסים וכו'. תוצאה זאת לא תושג במלואה ללא השקעות מסיביות מטעם הממשלה בהקמת מוסדות שמטרתם לספק לחברה החרדית הכשרה מקצועית בענפי תעסוקה שונים. מאידך, הצלחת מיזמים אלה יבטיחו שיפור במצבה הכספי של המדינה, שגם תקציב הביטחון יכול ליהנות ממנו.

מבחינת מערכת היחסים הצרה יותר בין צה"ל לבין המגזר החרדי, המשמעות העיקרית של ביטול גיוס החובה תהיה שינוי דראסטי ב'כללי המשחק' של המשא ומתן בין הצדדים. ניסיון ה'נח"ל החרדי' ופרויקט 'שח"ר כחול" מראה כי עד כה, צה"ל חויב לנהל משא ומתן קבוצתי, עם 'נציגי המגזר' (לרב, ראשי הישיבות ו/או ההנהגה הפוליטית), שבשם החיילים הפוטנציאליים יכלו לדרוש תנאי שירות מיוחדים. ביטול גיוס החובה, לעומת זאת, יאפשר מגע יותר ישיר בין צה"ל לבין הצעיר החרדי השוקל להתנדב לצבא.

עם זאת, ספק רב אם יותר מקומץ מבין בוגרי מערכת החינוך החרדית יגלה ענין בשירות צבאי כמקצוע. ובהעדר מספר משמעותי של חיילים מרקע חרדי, לא יהיה לצה"ל כל תמריץ להציע הקמת מערכות מיוחדות דוגמת ה'נח"ל החרדי" או אפילו אספקת אוכל עם הכשר מיוחד וכו'. התוצאה תהיה חיזוק מגמת ההתרחקות של החרדים מהצבא, והפיכתו לזירה בה אין להם דריסת רגל כלל.

5.2 כינון הגיוס על בסיס שרות חובה בררני

הערכה השפעה פנימית

חלופה זאת (שגם היא לא נשקלה על-ידי ועדת טל) תתקל במחסום ההתנגדות האידיאולוגית החרדית לשיתוף פעולה 'מלכתחילה' עם כל מסגרת ממלכתית המחייבת שירות בצבא. בנוסף, חלופה זאת עשויה לגרום להיווצרותם של מוקדי כוח חדשים בקרב החברה החרדית, בדמות "מאכרים" למיניהם שיתמחו – תמורת תשלום - בהשגת האישורים הנחוצים להוכיח שאברך חרדי מסוים אינו עומד בקריטריונים שצה"ל מציב לגיוס. בעבר, גרמו מצבים דומים להחרפת המתחים בין מגזרים שונים בחברה (בסוף המאה ה-19, למשל, הסיכויים שבני ההנהגה הכלכלית והתורנית בקהילות יהודיות בתחום המושב במזרח אירופה יקראו לשרת בצבא הרוסי היו אפסיים; לעומת זאת, בני עניים ויתומים גויסו במספרים גדולים³³). מותר להניח שההנהגה הרוחנית החרדית העכשווית תתנגד לכל יוזמה המאיימת לגרום לשסעים תוך-קהילתיים מסוג זה.

הערכת תוצאה חיצונית

הקשיים שצה"ל נתקל בהם בניסיונותיו לעודד גיוס אברכים ל'שח"ר כחול" מראים כי הצבא יתקשה להקים מערכת עצמאית לבדיקת כישורי מועמדים פוטנציאליים מקרב החברה החרדית. דו"ח שחובר בחיל-האוויר במהלך 2009 הראה שרוב מאמצי נציגי החייל ליצור מגע ישיר עם קהל היעד של תלמידי הישיבות נכשלו. ללא עזרת מנגנוני הישיבות, הצבא התקשה להשיג אפילו מידע בסיסי ופשוט לכאורה

³³ על הניסיונות להתמודד עם תופעות אלה, ר' יצחק זאב כהנא, "שירות הצבא בספרות התשובות", סיני, 23 (תש"ח), עמ' קכט-קסא.

(כגון, שם הישיבה בה האברך היה רשום ומקום עבודת אשתו).³⁴ יכולתו להנהיג הסדר גיוס בררני בכוחות עצמו מוטלת בספק.

5.3 שמירת חובת גיוס כללית לשירות אזרחי, תוך מתן זכות לצה"ל לברור מתוך המגויסים את אלה הנחוצים לשירות "במדים"

הערכת תוצאה פנימית

גרסה מסוימת של חלופה זאת נידונה על-ידי ועדת טל, וייתכן (כפי שסברה הועדה) כי ההתנגדות העקרונית-אידיאולוגית של ההנהגה החרדית לכל ניסיון לחייב צעירי החברה בשירות לאומי/אזרחי תהיה "רכה" יותר מאשר לשירות צבאי – בתנאי, כמובן, שחובה זאת תוטל רק על גברים. יחד עם זאת, וכפי שניתן לראות מהתגובה הפושרת לאפשרויות שהוצגו בחוק טל, אין לצפות במגזר זה להתלהבות לשירות לאומי. זאת ועוד: כל ניסיון להרחיב את מסגרות שירות זה עשוי לגרום למאבקי כוח בתוך הקהילה על השליטה בארגונים שיופקדו על שיבוץ המשרתים ועל הטיפול בתקציבים הממשלתיים שיוקצבו להם. מתחים דומים יכולים להתעורר לגבי אילו מוסדות יהיו זכאים לקבל שירותיהם של המשרתים במסגרות זאת, ולפי אילו קריטריונים. יש להניח כי ההנהגה החרדית, החוששת ממילא מכל התפתחות המאיימת לשנות את הסטאטוס קוו הפוליטי בתוך החברה, תתנגד לכל מהלך שיכול להביא למימוש תסריטים אלה.

הערכה תוצאה חיצונית

כל ניסיון לאמץ החלופה של שירות אזרחי כתחליף לשירות צבאי יצטרך להתמודד עם העובדה שמימוש יחייב הקמת מנגנון בירוקרטי משוכלל במיוחד. צה"ל יצטרך לשפר בצורה משמעותית את נוהלי המיון הקיימים; במידה דומה, מנהל השירות האזרחי הקיים יצטרך לעבור תהליכי שיפור והרחבה משמעותיים על מנת לקלוט את כל אותם מלש"בים שלא יגויסו לצה"ל, ולספק להם תעסוקה הולמת.

לקחי הצעדים שנעשו בעקבות חקיקת חוק טל מטילים ספק בסיכויי ההצלחה של שתי משימות אלה. בכל אשר נוגע לאוכלוסייה החרדית, הציפיות צריכות להיות נמוכות עוד יותר. בנוסף לכל אותם מחסומים שאותרו בדיון לגבי גיוס בררני (4:2 לעיל), חלופה זאת תצטרך להתמודד עם הצורך לתמרן בין מוקדי כוח שונים בתוך החברה החרדית שיתחרו על השליטה בשירות האזרחי של המגזר.

5.4 שימור גיוס חובה תוך קיצור משמעותי, והשלמת צרכים על בסיס גיוס התנדבותי

הערכת תוצאה פנימית

³⁴ פייקאזון, "גיוס המגזר החרדי לצה"ל", עמ' 177, וכן רעיון עם תא"ל אמיר רוגובסקי, מפקד בקו"ם לשעבר, בתוך: גיא גרימלנד, "החיילים החרדים של יחידת 8200", *The Marker*, 7.10.2011, עמ' 20.

בהזמנה לסימולציה, לא פורש משמעות הקיצור המוצע. לצורך הניתוח הנוכחי, הנחנו שמדובר בקיצוץ תקופת השירות הסדיר לתקופה של 24 חודשים, כפי שהומלץ על ידי שתי הוועדות הציבוריות ששקלו הנהגת הסדר גיוס זה עבור כל המשרתים בצה"ל (ועדת בן-בסט משנת 2006 וועדת ברודט משנת 2007). מאחר וההתנגדות החרדית לשירות חובה 'מלכתחילה' מבוססת על טיעונים עקרוניים, לא נראה שקיצור השירות ל-24 חודשים, או לכל תקופה העולה על חודשים ספורים בלבד, יביא לשינוי בעמדות הבסיסיות בנושא זה של מרבית אוכלוסייה זאת, ובוודאי לא של מנהיגיה. כפי ניתן להסיק מסגנון החוברת חרדים לעתיד שפורסמה בעקבות מיזם 'שח"ר', חלק משמעותי מבין הנהגת החברה יגיב בהתנגדות חריפה לכל יוזמה המאיימת, מנקודת ראותם, לכרסם במחויבות צעירי החברה למצוות תלמוד תורה.

לכל היותר, קיימת אפשרות שמספר מסוים של צעירים חרדיים יתייחס למילוי חובת שירות מקוצר כברירה 'בדיעבד' וכדרך אפשרית לקבלת אישור להשתלבותם בשוק העבודה, ועל ידי כך להקל על מצוקתם הכלכלית. אולם יש להניח שגם אלה ידרשו לשרת במסגרות חרדיות מיוחדות, שתספקנה תנאים דומים לאלה הקיימים היום ב'נח"ל החרדי' ובתוכניות 'שח"ר'. כתוצאה מכך, גם שירותם של מגויסים אלה יתאפיין ביחס בדלני כלפי כלל חיילי צה"ל.

הערכת תוצאה חיצונית

מכל האמור לעיל, קשה לראות אילו רווחים יכול צה"ל להפיק - בקרב הציבור החרדי - מקיצור שירות החובה לתקופה של שנתיים. להיפך, מנקודת ראותו של הצבא חלופה זאת נראית הגרועה ביותר. ראשית, היא אינה מבטיחה גידול ניכר במספר החרדים שיהיו מוכנים להתגייס. בנוסף, חלופה זאת שומרת על כל חסרונותיו של המצב הקיים. גם לאחר הנהגת שירות חובה מקוצר ימשיכו גורמי כוח אדם בצה"ל להיות חייבים לנהל מו"מ קבוצתי עם הנהגה רוחנית ופוליטית המתנגדת עקרונית לשירות צבאי, ועומדת על כך שאלה מבין המגזר שיתגייסו 'בדיעבד' ייהנו מתנאי שירות מיוחדים ויקרים. לסיכום: חלופה זאת עשויה לחייב צה"ל להשקיע מאמצים ומשאבים נוספים, שיהיו בלתי פרופורציונאליים לתמורה שהוא יקבל. לאור דיון זה, אין פלא שהדו"חות שהוגשו על-ידי ועדות בן-בסט וברודט לא התייחסו כלל להשפעה האפשרית של המלצותיהן על המגזר החרדי.

5.5 חלופה אפשרית – שיכלול מחדש של שירות סדיר ושירות מילואים

כל ארבע ההצעות לשינוי הסדרי הגיוס שנידונו עד כאן בנייר זה התרכזו בעיקר בשירות סדיר. למעשה, הם התעלמו משירות המילואים – המספק היום את מירב הסד"כ [סדר הכוחות] של צה"ל, וככל הנראה ימשיך לעשות כך גם בעתיד הנראה לעין. לסיום הנייר, ברצוננו להציע תיקון למצב זה, תוך כדי התייחסות ספציפית להשפעת שיכלול מחדש של שירות הסדיר ושירות המילואים – שניהם בחובה – על יחסם של גברים חרדיים לגיוס לצה"ל.

דו"ח ועדת טל התייחס באופן ספציפי לצורך להתחשב באפשרות של יצירת קשר בין שירות סדיר ושירות מילואים, כפי שהמליצו נציגי פורום המג"דים, המח"טים והטייסים במילואים, אשר הופיעו בפניה. חשיבות קשר זה הודגשה גם במסמך שהוגש לוועדה על-ידי מר אברהם בורג (שכיהן אז כיו"ר הכנסת) ושהודפס כנספח ט"ו לדו"ח הועדה.

בהתאם לדעות אלה, ועל סמך לקחי הסימנים המעידים על שינויים מסוימים בחברה החרדית (ר' פרק 4 לעיל), הצעתנו היא להרחיב את הסדר גיוס מס' 4 (שימור גיוס חובה תוך קיצור משמעותי). הדבר יעשה ע"י קביעת תקרה של חודשיים לשירות חובה, אבל להגביל הסדר זה לגברים מקבוצות מיוחדות שיתחייבו (כמו כל חייל אחר) לשרת שירות מילואים בעת הצורך לאחר שחרורו.

בעיקרון, לא מדובר בהמצאה. מזה שנים רבות, מקיים צה"ל הסדר גיוס הידוע בכינוי "שלב ב". לפי הסדר זה, קבוצות מיוחדות של גברים – הבולטת ביניהן עולים חדשים שהגיעו ארצה לאחר גיל 28 – מגויסים לשירות סדיר חובה לפרק זמן של כחודשיים שבמהלכו הם עוברים טירונות ואימון בסיסי. מיד לאחר מכן, הם מוצבים ביחידות שונות, שבהן הם מקבלים הכשרה חילית מקצועית, במסגרת שירות מילואים. בהמשך, הם נקראים לשירות מילואים שנתי, בהתאם לצורכי הצבא והתעסוקה של יחידותיהם. הן בתקופת שירות החובה והן בתקופת שירות המילואים, חיילי "שלב ב" מקבלים הקצבה מהביטוח הלאומי.

הצעתנו היא לשקול הרחבת הסדר זה למספר רב יותר של אוכלוסיות, ביניהם עולים חדשים בגיל 18; חיילים ממשפחות במצוקה כלכלית; וגברים חרדיים.

הערכת תגובות המערכת הצבאית

אין להתעלם מחסרונות הצעה זאת מבחינת המערכת הצבאית. הסדר "שלב ב" בוודאי מגביל את אפשרויות השיבוץ של חיילים אלה, ובדרך כלל הם מוצבים במקצועות תומכי לחימה. קיימת סכנה, אם כן, שהסדר גיוס זה ימריץ את חלוקת המשרתים בצה"ל לשני "מעמדות" שונים – איכותיים יותר ואיכותיים פחות – מצב שבוודאי ישפיע לרעה על המרקם החברתי בכללותו.

אולם כנגד זה, יש להצביע על כמה יתרונות. קיצור דראסטי של תקופת שירות הסדיר יכול לצמצם עלויות, כגון הצורך להמשיך ולכלכל מספר רב של חיילים ששירותם אינו חיוני; או ההוצאות הכרוכות במתן תמיכה למשך תקופה ממושכת לחיילים במצוקה כלכלית ו/או להביא לדין ולענישה של הנפקדים משירות עקב הצורך להשתתף בכלכלת הבית. במקביל, סידור זה יכול למתן את ההתנגדות לשירות בקרב אזרחים הנרתעים משירות ארוך אבל מוכנים לשרת שירות קצר, ובכך להגדיל את מאגר כוח האדם העומד לרשות הצבא.

הערכת תגובת החברה החרדית

שיקול אחרון זה יכול להיות משמעותי במיוחד בהקשר החרדי. כפי שראינו, חלק גדול מההתנגדות לגיוס בקרב ציבור זה מתבסס על הטענה שהחייל מתנתק לתקופה ממושכת מחברת הלומדים. קיצור תקופת שירות הסדיר תמתן עוצמת טענה זאת ותינתן אפשרות לשמר את אתוס ההיבדלות של המגזר.

עדיין תישאר, כמובן, את ההתנגדות העקרונית לשירות "מלכתחילה". אבל כנגדה יכולה לעמוד את יתרונות השירות "בדיעבד" – בפרט מבחינה כלכלית. לכל הפחות, מילוי חובת השירות יאפשר למגויס לעבוד בצורה לגאלית, ולכן לדרוש קבלת תנאים סוציאליים בתמורה למלאכתו. במקרה הטוב, וכפי שמראה דוגמת "שח"ר כחול", לאחר סיום הטירונות, ותוך כדי שירות המילואים, יוכלו מספר חרדים לרכוש מקצוע מבוקש גם בשוק האזרחי.